

СВОБОДА ЯК КАТЕГОРІЯ ПРАВА (ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Фундаментальна проблема свободи, через складність та множинність підходів до її вирішення, потребує теоретичного осмислення і практичного вирішення на кожному етапі розвитку людської цивілізації. Це обумовлено тим, що кожне покоління має власне трактування свободи, а проблема втілення її в праві протягом тривалого періоду відзначається дискусійним характером. Розмаїтість розуміння людської свободи іманентна самій свободі та, з одного боку, відповідає герменевтичному принципу «достатності розуміння», відповідно до якого абсолютно правильне розуміння не тільки є недосяжним, але й навряд чи необхідним [1, 159].

З іншого боку, у свідомості багатьох індивідів свобода асоціюється з відсутністю внутрішніх і зовнішніх обмежень, безкарністю та всюдозволеністю. Це не сприяє становленню традицій законослухняності та посилює вплив правового нігілізму. Зміцнення державності та порядку в правовій і політичній сферах, без яких є немислимим розвиток громадянського суспільства, повинні спиратися на стійкий ідеологічний фундамент. Вважаємо, що його основою слід визнати юридичне розуміння свободи як категорії права, що протистоїть розумінню свободи як всюдозволеності та перешкоджає «розмиванню» підвалин правосвідомості й правової культури суспільства. Адже, як слушно зазначив італійський юрист і громадський діяч Бруно Леоні, свобода, перш за все, — це поняття правове, тому що з нього із необхідністю випливає цілий комплекс правових наслідків [2, 18].

В юридичних дослідженнях свобода розглядається у взаємозв'язку з правом багатьма вченими. Зокрема, теоретичні й практичні аспекти цієї проблематики висвітлюються у працях С. С. Алексєєва, П. Д. Біленчука, Д. А. Керімова, А. А. Козловського, С. І. Максимова, В. П. Малахова, В. С. Нерсисянца, В. М. Селіванова, С. С. Сливки, А. К. Черненка, В. В. Шкоди та ін. Загалом же спеціальних праць, присвячених дослідженню саме юридичного розуміння свободи як категорії права, небагато.

Діапазон розуміння категорії «свобода» надзвичайного широкий, про що свідчить її лінгвістичний і полісемантичний аналіз. Етимологічно у слов'ян слово «свобода» має однакове коріння із займенником «свій». Воно здавна позначало родичів, які спільно проживали, та визначало у цих межах становище вільного, «свого» члена роду [3, 105–107]. «Новий тлумачний словник української мови», наводячи такі синоніми слова «свобода», як «воля» і «вільність», визначає її таким чином: 1. Відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства. 2. Перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі. 3. Життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд, простота, невимушеність. 4. Можливість діяти без пере-

шкод і заборон у якій-небудь галузі. 5. Філософська категорія — можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства. Свобода волі — здатність приймати рішення із знанням справи. Свобода і необхідність — філософські категорії, що виражають діалектичну суперечність між діяльністю людини як розумної істоти й об'єктивними законами природи та суспільства. 6. Легкість, відсутність утруднень у чому-небудь [4, 255].

Відомий американський соціолог С. Ніринг у роботі «Свобода: обіцянка й погроза» наводить посилання на різні англійські словники, в яких подається багато смислових значень цього слова: не знати обмежень — фізичних, державних, моральних; володіти вільною волею (в етиці); користуватися недоторканністю; бути невимушеним, відкритим. Серед синонімів — незалежність, емансипація, звільнення, відсутність перешкод, рятування, простір, визволення з рабства [5, 13–14].

Підкреслимо, що в широкому або філософському розумінні свобода — стан незв'язаності людської волі, спрямованої на задоволення індивідом своїх потреб та інтересів. Водночас це специфічний спосіб буття людини у світі природного, надприродного або соціального детермінізму, об'єктивних законів буття; це можливість і здатність людини бути творцем власних вчинків і поведінки, нести за них відповідальність. На противагу цьому, вузьке розуміння свободи як суб'єктивної можливості людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, засновані на конституційних правах та свободах [6, 805], на нашу думку, слід вважати наближеним до юридичного розуміння.

В юридичній науці вже тривалий час прийнято говорити про широке й вузьке трактування держави, права, про неоднозначне смислове навантаження інших юридичних явищ. Тієї ж логіки потрібно дотримуватись і при з'ясуванні герменевтичного аспекту свободи як категорії права.

Спочатку категорія свободи використовувалась у позитивному праві для опису становища особистості. Так, Гай в 1-й книзі «Інституцій» зазначав, що «основний поділ, який стосується права осіб, полягає в тому, що всі люди суть або вільні, або раби» [7, 117]. Дійсно, найбільш знайоме розуміння — це поняття фізичної свободи. Саме про неї йде мова у ст. 29 Конституції України: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність».

Поступово поняття свободи набуло ще одне значення і почало вживатися як синонім суб'єктивного права. «Великий юридичний словник» ці категорії використовує як майже ідентичні: «Свобода — можливість певної поведінки людини, яка закріплена в конституції або іншому законодавчому акті... Категорія... наближена до поняття «право» в суб'єктивному розумінні» [8, 543]. Виникає питання, навіщо вживати різні поняття для пояснення одного явища? Як справедливо зазначається в літературі, юридичне розмежування між свободою і правом (суб'єктивним) здійснити досить важко. Разом з тим у більшості випадків, коли мова йде про суб'єктивне право, передбачається наявність визначеного суб'єкта, на якого покладається відповідний обов'язок. Коли ж йдеться про свободу, мається на увазі заборона її заперечувати або обмежувати, яка

стосується невизначеного кола осіб, зобов'язаних поважати цю свободу. Однак зазначимо, що таке розмежування є досить умовним і не може застосовуватись у всіх випадках.

Водночас у міжнародних актах і національному законодавстві утвердилася формула «права і свободи людини». Юридично обидві дефініції рівноцінні. Однак, проаналізувавши основні положення загальної теорії прав людини, можна з'ясувати спільні та відмінні риси наведених категорій.

Так, за визначенням П. М. Рабіновича, «права людини — це певні можливості людини, котрі необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей» [9, 5]. Як бачимо, зміст поняття прав людини розкривається професором через філософську категорію «можливостей», яка, на його думку, обіймає також і поняття свобод людини. П. М. Рабінович здійснює узагальнення інтерпретації прав людини у сучасній науковій літературі, відповідно до якого: 1) права людини — це певним чином внормована її свобода; 2) права людини — це певні її потреби чи інтереси; 3) права людини — це її вимоги про надання певних благ, скеровані суспільству, державі, законодавству; 4) права людини — це певний вид (форма існування, спосіб вияву) моралі. Слід погодитись із твердженням автора, що усі зазначені підходи (окрім першого) відображають досить суттєві, проте не онтологічні, не «субстанціональні» статуси досліджуваного феномена. І тільки категорія можливості (свободи) дозволяє найбільш адекватно відобразити саме онтологічну соціальну сутність прав людини.

Саме категорію можливості як основоположну при визначенні прав і свобод людини і громадянина використовує Н. Г. Шукліна. За її визначенням «свобода — це спроможність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети; це можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення» [10, 199]. Не наводячи суттєвих розбіжностей між правами і свободами, автор тлумачить останні як гарантовану законом сферу автономії громадянина по відношенню до держави, влади й інших громадян. Як приклади Н. Г. Шукліна наводить свободу певних дій, волевиявлень, передусім свободу вираження думок, вимог і міркувань політичного порядку, або право громадянина на невтручання органів держави й інших громадян у сферу його особистих переконань.

Російський дослідник О. А. Лукашева зазначає, що під правами людини частіше всього розуміють певні нормативно-структуровані властивості і особливості буття особистості, які виражають її свободу, є невід'ємними та необхідними способами і умовами її життя, взаємовідносин із суспільством, державою, іншими індивідами. О. А. Лукашева вважає, що термін «свобода» покликаний відтінити більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи при цьому його реального результату, тоді як термін «право» визначає конкретні дії людини [11, 31].

На думку М. В. Баглая, свободи — це ті ж права індивідів і народів, що притаманні від природи, а не даровані державою, яка не може їх регулювати, втручатися в них, а тільки повинна констатувати їх існування поза своєю во-

лею і захищати. Що стосується власне юридичного аспекту прав і свобод, то під ними найчастіше розуміють «найбільш важливі права та свободи людини і громадянина, що розкривають природний стан свободи й отримують вищий юридичний захист» [12, 159].

Таким чином, взаємозв'язок між категоріями «права» і «свободи» є очевидним. Більше того, люди є вільними лише настільки, наскільки вони можуть здійснювати природні права (на життя, особисту недоторканність, вибір місця проживання, безпечне довкілля тощо). А в цілому, у вигляді прав та інтересів індивіда свобода набуває певного змісту, перестає бути порожньою абстракцією, перетворюється з можливості у дійсність. Якщо ж йдеться про позитивне право, то воно формалізує, в нормує свободу, виступає її мірою. Своїм всезагальним масштабом і рівною мірою право «виміряє» свободу індивідів, свободу у людських взаємовідносинах — в діях, вчинках. Юридичні оператори, способи і засоби забезпечення правомірної та припинення неправомірної поведінки суб'єктів правовідносин якраз і є нормативною структурою й оформленістю свободи у суспільному бутті людей, межами досягнутої свободи, межами між свободою і несвободою на відповідному щаблі історичного розвитку.

Зауважимо, що право як міра свободи реалізується як через суб'єктивні права, так і у вигляді юридичних обов'язків. У свою чергу, суб'єктивні права і юридичні обов'язки визначаються як міра поведінки. Але слід пам'ятати, що якщо мова йде про права і обов'язки, сформульовані в нормі права, то це міра не конкретного явища (поведінки конкретного суб'єкта у конкретній ситуації), а міра всезагальна, яка стосується безлічі дій невизначеного кола суб'єктів і розрахована на невизначену кількість ситуацій. Право і обов'язок — це міра, яка виникає раніше явища, яке «вимірюється». Ідеальна міра у вигляді права і обов'язку виникає саме для того, щоби майбутня дія здійснювалася за цією міркою. Якщо суб'єкт надає перевагу мірі, яка склалася на основі аналізу конкретної ситуації й з урахуванням вимог норми права, яка поширюється на дану ситуацію, то за нею слідує законослухняна поведінка. Вона відповідає цій мірі, тобто індивідуалізованим суб'єктивним правам і юридичним обов'язкам. І навпаки, якщо надається перевага іншій мірі поведінки, яка ігнорує вимогу норми права, то слідує неправомірною поведінкою, тобто поведінкою, яка не відповідає мірі права — суб'єктивному праву або юридичному обов'язку.

Відповідно, виникає потреба одночасного розгляду не лише прав і юридичних свобод, але й обов'язків. Їх подібність і відмінність, на нашу думку, полягає у такому. По-перше, юридичний обов'язок позбавляє суб'єкта можливості вибору варіантів поведінки, суб'єктивне право надає обмежену альтернативну свободу вибору: суб'єкт може використовувати або не використовувати своє право, тобто здійснювати або не здійснювати певну дію. Юридично закріплена свобода надає можливість здійснення різних позитивних дій або утримання від їх здійснення. Кількість варіантів поведінки тут у порівнянні з суб'єктивним правом значно зростає. По-друге, юридичний обов'язок і суб'єктивне право засновані на позитивному праві, впливають з нього. Свобода, в свою чергу, не в повному обсязі впливає з позитивного права. Право, як й інші норми, може

лише обмежувати свободу. В праві, відповідно, слід шукати не основу, а обмеження свободи. По-третє, у випадку правопорушення або невиконання обов'язків тягар обґрунтування наявності обов'язку покладено на державний орган. У спорі з державним органом обов'язок вказати юридичні підстави правомочності покладається на заінтересованого суб'єкта. У випадку, якщо орган держави обмежує свободу громадянина, то він зобов'язаний вказати правову основу своїх дій. По-четверте, з метою забезпечення дотримання обов'язків і здійснення прав органи держави зобов'язані застосовувати засоби, які передбачені законом, і вживати заходів для забезпечення можливості користуватися свободою в межах, що передбачені позитивним правом. Відповідно, свободи, які закріплені або незакріплені юридично, існують до права і можуть існувати поза правом. Держава може їх не визнавати або визнавати. Але лише в останньому випадку, закріплюючи свободу юридично, держава забезпечує її реалізацію, захищає від свавілля інших суб'єктів, водночас обмежуючи її в інтересах суспільства та інших осіб.

Отже, якщо право — міра свободи, то свобода як категорія права — це форма самовизначення суб'єктів права стосовно вибору своїх життєвих цілей та засобів їх досягнення. При цьому форма тут — не зовнішня оболонка. Вона змістовна і єдино можливим способом точно і адекватно виражає суть опосередкованих цією формою відносин. Це форма, змістом якої є сукупність конкретних юридичних прав людини і громадянина, завдяки яким свобода стає більш визначеною. При цьому покликанням принципу «дозволено все, що не заборонено законом» стає вираження саме свободи, так як у ньому свобода знаходить своє максимально загальне вираження, загальне правило. Переведення свободи особистості на мову конкретних прав робить її більш реальною за умови, якщо цим правам у законах будуть кореспондовані обов'язки інших осіб і, перш за все, державних органів. У нормативних актах, які передбачають механізм реалізації свободи громадянина, повинен існувати зважений баланс співвідношення свободи, прав та обов'язків індивіда і держави. В іншому випадку такі акти можуть перетворитися у свою протилежність: фактичними обмеженнями звести нанівець свободу або сприяти її деструктивному використанню.

Література

1. Мережко А. А. Юридическая герменевтика и методология права / А. А. Мережко // Проблемы философии права. — К. ; Чернівці : Рута, 2003. — Т. I. — С. 159–162.
2. Леони Б. Свобода и закон / Бруно Леони; пер. с англ. В. Кошкина; под ред. А. Куряева. — М. : ИРИСЭН, 2008. — 308 с. — (Серия «Право»).
3. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. — 311 с.
4. Новий тлумачний словник української мови. У 3 т. Т. 3. — К. : Акорит, 2005. — 864 с.
5. Нириг С. Свобода: обещание и угроза. Критика культа свободы : пер. с англ. / С. Нириг. — М. : Прогресс, 1966. — 192 с.
6. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. — К. : Юрид. думка, 2007. — 992 с.
7. Дигесты Юстиниана : пер. с лат. / отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М. : Статут, 2002. — Т. I : Книги I-IV. — 584 с.

8. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ИПФРА-М, 2002. — 704 с. — (Серия «Библиотека словарей "ИПФРА-М"»).
9. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хаврошок. — К. : Атіка, 2004. — 464 с.
10. Конституційне право України / за ред. В. Ф. Погорілка. — 3-тє вид. — К. : Наук. думка, 2002. — 732 с.
11. Лукашева Е. А. Права человека: понятие, сущность, структура / Е. А. Лукашева // Общая теория прав человека. — М. : Норма, 1996. — С. 1-45.
12. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации / М. В. Баглай. — М. : НОРМА: ИОРМА — ИПФРА-М, 2001. — 784 с.

Анотація

Донченко О. П. Свобода як категорія права (герменевтичний аспект). — Стаття.

У статті проаналізовано діапазон розуміння категорії «свобода». Герменевтичний аспект свободи як категорії права з'ясовується шляхом її зіставлення з категоріями «суб'єктивне право», «права людини». Зазначається, що в юридичному розумінні свобода — це форма самовизначення суб'єктів права стосовно вибору своїх життєвих цілей та засобів їх досягнення.

Ключові слова: свобода, права і свободи людини, герменевтика, категорія права.

Summary

Donchenko O. P. Freedom as a Category of Law (Hermeneutical Aspect). — Article.

In this article the range of the comprehension of the category «freedom» is analyzed. The hermeneutical aspect of the freedom as a category of law is examined by its comparison with the categories «subjective right», «human rights». It is mentioned, that in juridical meaning freedom is the mode of the legal subjects' self-determination in reference to the choice of their vital aims and means of achievement.

Keywords: freedom, human rights and freedoms, hermeneutics, category of law.

УДК 340.11:165.243

А. М. Зусва

КАТЕГОРІЇ «ЛОГІЧНЕ» ТА «ІСТОРИЧНЕ» ЯК ЕЛЕМЕНТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНОЇ ГІПОТЕЗИ ПРАВОРОЗУМІННЯ: ЛОГІКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У конкретно-історичній характеристиці праворозуміння як надбання тієї чи іншої правової культури (у цілому чи в якомусь її сегменті) з наступним філософсько-правовим осмисленням розкривається сприйняття та розуміння права та сфери правового людсьми, котрі були носіями цієї культури: розмежування та співвідношення суцього та належного, справедливості, свободи і сваволі тощо.

Метою статті є конкретно-історична характеристика праворозуміння в українській звичаєво-правовій культурі. Ця проблема все ще потребує методологічної рефлексії як передумови її розробки, чим і зумовлена тема даної статті.

Проблемі праворозуміння присвячені монографії та статті П. М. Рабіновича, С. І. Максимова та багатьох інших. Звичаєво-правова культура українсько-